

Nawoord

Een hecht stel

Op het moment dat ik dit schrijf is het alweer zeven jaar geleden dat mijn ouders, kort na elkaar op de respectabele leeftijd van achtentachtig en negentachtig jaar, zijn overleden. Het is ontroerend wanneer je erbij stilstaat dat zij alles samen deden vanaf het moment dat in 1942 in Westerbork de vonk oversloeg, beiden net negentien jaar oud. De enige periode dat zij bruut van elkaar gescheiden werden was toen mijn vader op transport naar Auschwitz werd gesteld. Niet veel later werd mijn moeder met haar ouders en broertje naar Zwitserland overgebracht; geruild tegen verbandmiddelen. Zo typerend, na bijna zeventig jaar samen overleed eerst mijn vader, 5 januari 2012 en mijn moeder, volgde 20 april van datzelfde jaar. Het was een hecht 'vechtstel'.

Niet dat zij elkaar letterlijk te lijf gingen, maar er werd zeer veel gediscussieerd. Ik ben ervan overtuigd dat dat hen beiden tot op hoge leeftijd alert hield. Met name mijn moeder lette erop dat mijn vaders Nederlands perfect was. Nog voor hij officieel, na de oorlog, het Nederlands staatsburgerschap (wat overigens jaren op zich liet wachten) kreeg toegekend onderwees en verbeterde zij zijn spreek- en schrijftaal opdat hij in die naoorlogse jaren niet als Duitser zou worden aangezien. Toen bij mijn vader de eerste tekenen van alzheimer zich manifesteerden, bleef zij met hernieuwde energie hem verbeteren. Vaak frustrerend om bij te wonen. Achteraf ben ik blij dat zij hem zo 'bij de les' hield. Zij was het ook die hem stimuleerde, na zijn arbeidzaam leven, zijn geschiedenis op te schrijven. Zij was het ook die elke zin van zijn manuscript met hem doorsprak en hem wees op eventuele germanismen en andere stijl- of taalfouten.

Onze reizen naar Oostenrijk

Anders dan je zou verwachten, koesterde mijn vader geen wrok tegen 'Duitstaligen' in het algemeen. Hij was totaal niet haatdragend. Hij was een blijmoedig man die er bewust van genoot dat hij (nog) leefde. Hij genoot er aantoonbaar van dat hij vrij door Duitsland reisde en Hitler en al die andere 'rotzakken' allang op de mestvaalt van de geschiedenis waren beland, terwijl hij door de landen kon reizen en verblijven die hem in een vroegere periode 'uitgekotst' hadden. Waarschijnlijk was dat zijn manier van al die ellende verwerken. Haast niet voor te stellen dat hij bij leeftijdgenoten, oudere Duitsers of inwoners van Oostenrijk niet een gezonde afkeer voelde met het idee: wat deed jij in de oorlog? Ik herinner mij als puber bij al die blijmoedigheid een soort vervreemding te voelen. Toen ik ooit in het weekblad Vrij Nederland een artikel over het tweede-generatiesyndroom las waar ik veel van mijzelf in tegenkwam en ik mijn ouders daarmee confronteerde was de reactie: 'Kind hoe kan jij nu ergens last van hebben als wij nergens last van hebben.' Al vroeg vierden wij onze vakanties aan een lief klein meer in Karinthië, Oostenrijk. Mijn vader kende de plek nog vanuit zijn Oostenrijkse padvinderstijd. De eerste reizen daarnaartoe maakten wij met de Berglandexpres, later met de auto. Mijn vader genoot van die treinreizen. Een enkele keer waren mijn moeders ouders en mijn vaders moeder daar ook bij. Ik herinner mij nog goed alle heerlijkheden die een behoorlijke plaats in de bagage innamen. Mijn Weense grootmoeder was altijd bang dat wij onderweg honger zouden krijgen. Zij was een fantastische kok. 'Backhändel', 'Gugelhupf' en meer van dat lekkers. Wij hebben minstens zes keer vakantie gevierd in dat kleine paradijs. Wat achteraf wel opmerkelijk is is dat wij, in mijn herinnering, slechts één keer een uitstapje naar Wenen, de geboortestad van mijn vader, hebben gemaakt. Er werden iedere dag wel bergwandelingen gemaakt, kerken en ruïnes bezocht en plaatsen in de omgeving bekeken. Als het mogelijk was gingen wij naar een muziekvoorstelling. Waarom Wenen dan maar één keer? Ik weet het niet. Was het te ver? Was het toch wat moeilijk voor hem? Ik was te jong om daar concrete herinneringen aan te hebben behalve de jeugdherberg in een bunker waar wij toen logeerden. Ongetwijfeld heeft hij ons toen al de belangrijke plekken uit zijn jeugd laten zien.

Toen wij eenmaal de trotse bezitters waren van een auto ging de reis naar Oostenrijk met de auto. De lange rit in de auto werd gebruikt om over 'zijn reis met oom Frits' te vertellen. Mijn ouders vonden het goed voor ons kinderen op deze manier te horen wat er in de oorlog was gebeurd. Overigens is Frits, anders dan Fred, maar zelden (alleen als het echt niet anders kon) naar Duitsland of Oostenrijk terug geweest. Zijn kinderen heeft hij ook nooit wat over de oorlogsperiode verteld. Mijn neven en nichtje waren dan ook heel blij met het boek
Treinen op dood spoor.

Ik deelde de achterbank van de auto met mijn vier jaar oudere broer Rolf. Ik herinner mij inhoudelijk niets van de verhalen van mijn vader. Rolf kan zich de inhoud ook niet echt herinneren. Was het te veel voor de 'tere kinderziel'? Ik weet het niet. Wel is het achteraf zo dat de soms gruwelijke inhoud niet echt klopte met de gezellige verteltoon van mijn vader. Want vertellen kon hij! Net zo gedetailleerd als hij schrijft. Pas veel later, na het lezen van zijn boek realiseerde ik mij de zwaarte van de 'verhalen' tijdens de autoreizen naar ons vakantieadres.

Zeer levendig herinner ik mij wél dat er, tijdens de autoreis naar het vakantieadres, regelmatig werd gepauzeerd voor een plons in het aanwezige natuurwater en dat er een hoognodige versnapering werd genuttigd zoals een hardgekookt ei, een worstje of een boterham met kaas uit een zigzagverpakking. Ik realiseer mij dat ik, in tegenstelling tot mijn vaders verhaal, het eten en die zwempartijen nog exact op mijn netvlies heb. Evenals de geur van de verse Semmel met boerenboter en huisgemaakte jam op het vakantieadres.
Wonderlijk hoe de herinnering werkt.

Eten was heel belangrijk in ons gezin. Wanneer ik een rangorde van de belangrijkheid der dingen in ons gezin in de jaren zestig zou maken zou eten op één staan, familiebanden op twee, muziek op drie, het uitzoeken van discussiepunten op vier en voetbal op vijf. Het Joods zijn en voelen was met al die punten verweven.

Ons 'Joodse' huishouden

Ons huishouden was klassiek. Vader verdiende de kost en moeder zorgde voor het huishouden. Mijn moeder wilde wel graag een betrekking, maar mijn vader vond dat geen goed idee. Ons als kinderen is nooit echt duidelijk geworden waarom niet. Was het omdat mijn moeder wat ziekelijk was en hij bang was dat zij het in de harde maatschappij niet zou redden? Of was het omdat hij vond dat hij voor zijn gezin diende te zorgen. Hij was mijn moeder en haar ouders zo dankbaar dat zij hem na de oorlog opgenomen hadden in de familie. Of een combinatie van dat alles. Jammer, ik kan het hun niet meer vragen. In ieder geval werkte hij zich een slag in de rondte om zijn gezin en samen met broer Frits hun Mutti in het levensonderhoud te voorzien. Verder was hij nooit te beroerd om in zijn lunchpauze nog even naar de Amsterdamse Albert Cuypmarkt te gaan om een mooie lamsbout mee te nemen voor de vrijdagavonddis.

Iedere avond werd er goed gegeten, soep, hoofd- en nagerecht.

De vrijdagavond was bijzonder. Bij zonsondergang stak mijn moeder de sjabbatkaarsen aan. De tafel werd mooi gedekt, anders dan de andere dagen met tafelkleed en 'het mooie servies'. Behalve soep was er altijd wel een groot stuk vlees, het liefst met bot (het gezin hield van kluiven), groenten, salade, zuur (het liefst pekeldzuur of anders zelf ingelegd) en dessert (vaak zelfgemaakte Strudel, appel, Topfen of kool). De oma's waren er en tante Mieke (schoonmoeder van Jettie, het in Australië woonachtige zusje van mijn moeder). Na de dis nootjes, koekjes en koffie of thee. Mijn vader haalde en bracht de gasten. Ook nog toen wij in 1960 van Amsterdam naar Badhoevedorp verhuisden bleef hij dat trouw doen.

Zaterdags ging hij dan weer blijmoedig naar zijn werk. Achteraf wel opmerkelijk omdat hij op een Joods kantoor werkte. Mijn moeder kwam uit een orthodox-joods gezin. Bij mijn vader thuis werd 'er niets aan gedaan'. Mijn broer en ik kregen eenmaal per week Joodse les. Nadat Rolf in de Jacob Obrecht Sjoel bar mitswa werd, werd er een receptie gegeven in het Amsterdamse Americain Hotel. Met de hoge feestdagen werden wij thuisgehouden van school. Een enkele keer gingen wij met Grote Verzoendag naar de synagoge.

Wij deden niet mee aan de catechisatie op school. Met Chanoeka werd heel serieus door mijn broer acht dagen lang de kaarsjes aangestoken. De gebeden werden samen gezongen. Mijn moeder had voor mijn vader de gebeden fonetisch getypt, zodat hij keurig, met een keppeltje op, kon meezingen. Met Poerim bakte mijn moeder 'hamansoren'. Met Pesach gingen wij meestal de Seider vieren bij oom Frits en tante Pauli. Er waren matses in huis, niet uitsluitend omdat ze ons herinnerde aan de uittocht uit Egypte, maar gewoon omdat het Pesach was en het lekker was om mee te brokkelen in koffie of thee. Dat was zo'n beetje ons Joodse huishouden. Ik kan mij herinneren dat ik er moeite mee had dat wij de hoge feestdagen thuisgehouden werden van school zonder, zoals betaamt, naar de sjoel te gaan. De reactie op mijn bezwaren van mijn ouders was dat in de oorlog het verboden was de Joodse feestdagen te vieren. Nu maakten zij gebruik van hun recht. Sinterklaas werd uitbundig gevierd, maar een 'heidense' kerstboom kwam niet in huis.

4 mei stonden wij twee minuten stil, meestal op de Apollolaan in Amsterdam. Gevlagd werd er uitbundig: Koninginnedag, 4 mei (jaarlijkse discussie moet de halfstok-vlag vastgebonden of niet) en 5 mei.

Mijn ouders' verjaardagen werden niet of nauwelijks gevierd. Mijn moeder had een hekel aan haar verjaardag, niet om het ouder worden maar omdat: 'er is toch niemand meer door die rotoorlog'. Niet echt prettig om als kind te horen, maar triest achteraf dat het gemis van al die vermoorde familie zo manifest voor haar aanwezig bleef. Hun beider verjaardag werd gevierd in de vorm van de tweejaarlijkse bridgedrive. In Badhoevedorp maakten zij deel uit van een vriendengroep verenigd in de Sociëteit De Vier Schakels liefkozend 'de Soos' genoemd. Deze groep mensen is heel belangrijk voor hen geweest; mogelijk een substituut voor al die neven en nichten die er niet meer waren. Op hoogtijdagen waren zij altijd samen. Toen mijn ouders een tweedaags uitstapje organiseerden ter gele-genheid van hun vijfenzestigste verjaardag ging de hele Soos mee op een excursie naar Westerbork. Ik herinner mij nog goed dat dit uitstapje voor de Soos-vrienden redelijk beladen was.

Aan de ene kant toonden mijn ouders hun de plek waar zij op elkaar verliefd waren geworden, aan de andere kant bezochten zij een plek met een beroerde geschiedenis.

De meeste Soos-leden bridgeden, aangevuld met de familie was dat een huiskamer vol. Ik hield mij voornamelijk met de inwendige mens bezig. Ik herinner mij scherp het 'nakaarten' onder de felle tl-balken nadat het feestlicht gedoofd was in een kamer waar vaak na middernacht de buitendeur openstond om de sigarettenrook van alle aanwezige rokers (er stond in die jaren nog op elke speeltafel een vaasje met sigaretten en een asbak) kwijt te raken. Wat betreft dat 'nakaarten'; er werd in ons gezin sowieso veel gediscussieerd. Er ging geen maaltijd voorbij zonder dat een gezinslid opstond om een naslagwerk te raadplegen om zijn of haar gelijk te bewijzen. Een hectisch gebeuren! Maar wel leerzaam. Muziek was heel belangrijk en ook daar kon je over discussiëren. Mijn ouders waren beiden dol op muziek. Mijn moeder was een lopende muziekencyclopedie. Als er niet gediscussieerd werd in ons huishouden, was er altijd wel iemand een melodie aan het zingen of fluiten, al dan niet gecorrigeerd door mijn moeder. Moest wellicht de stilte opgevuld worden? Vanaf Westerbork hadden mijn ouders al een herkenningsfluitje. Het was een fragment uit de Roverssymfonie; een muziekfilm uit 1940 gecomponeerd in 1940 in Londen door de Weens-Joodse vluchteling, Friedrich Fehér. Mogelijk hebben zij die film in Westerbork samen kunnen zien. De Matthäus Passion werd vaak met het hele gezin bezocht. Wij hadden braaf de partituur op schoot. Ik geloof dat muziek het leven een stukje aangenamer voor hen maakte. Ook al in Westerbork. Daar hebben zij samen kunnen genieten van professionele muzikanten die net als zij daar geïnterneerd waren. Zoals bekend, voordat de treinen vertrokken op dinsdag, was er altijd cabaret en muziek. Ondanks de bizarre omstandigheid genoten zij daarvan. Mijn vader hield erg van de liedjes van Johnny & Jones, de Comedian Harmonists en later The Ramblers. Mijn moeder hield meer van wat zwaarder klassiek. En samen hielden zij van opera; vooral Die Zauberflöte was vaak te horen in ons huis.

Wij kinderen waren geen lid van een Joodse organisatie zoals Haboniem. Mijn ouders vonden dat niet wenselijk omdat er dan wel weer een lijst zou zijn waar onze naam op stond. En je wist nooit wanneer dat tegen je gebruikt zou worden. Wel voetbalde Rolf bij Maccabi, de Joodse voetbalvereniging. En liep ik (één keer per jaar) hard bij dezelfde vereniging, zonder overigens lid te zijn. Tja, dat voetbal had een belangrijke rol bij ons thuis. Toen Rolf en ik nog heel jong waren had mijn vader een spel bedacht. Op de gladde vloer werd een voetbalveld uitgezet en met de knopen uit mijn moeders knopendoos werd 'gevoetbald'; een grote knoop liet een kleinere knoop over de vloer schuiven. Enig was dat!

Met het weinige wat er was werd veel gedaan. Mijn ouders waren beiden heel creatief en vindingrijk. Mijn vader heeft ooit een poppenhuis voor mij gemaakt met als voorbeeld onze woning. Alles was van hergebruikt materiaal, zo knap! Mijn moeder maakte ons gezin inclusief hond na; de bewoners van het poppenhuis. Mijn moeder was op meerdere vlakken creatief. Zij tekende en schilderde niet onverdienstelijk. Al in Westerbork schreef zij liedjes en sketches voor het cabaret. Toen er wat bijverdiend moest worden heeft zij zelfontworpen wandkleden met voorstellingen van dun schuimrubber gemaakt. De Bijenkorf was een van de afnemers. Helaas toen bleek dat de schuimrubberen afsnijdsels waar zij de voorstellingen van maakte, niet kleurecht waren, stopte de afname en dus ook de productie. Zij hadden graag gezien dat wij Joodse partners zouden huwen. Hoewel mijn dochters een Joodse vader hebben, is die wens, uiteindelijk, niet in vervulling gegaan. Maar even blijmoedig en hartelijk zijn onze, latere, niet-Joodse partners in het gezin opgenomen. Zij waren dol op de kleinkinderen en later de achterkleinkinderen. Maar het waren geen 'oppas-grootouders', daarvoor waren ze te veel met elkaar en het verleden bezig.

De reizen die wij maakten

Voor de tweede keer in mijn leven vertelde mijn vader uitgebreid zijn verhaal. Het was 1993. En dit keer reisden wij met de auto door de landen waar de oorlog hem heen had gevoerd. Mijn partner Adriaen en ik deelden de achterbank met mijn ouders' nerveuse teckel Leah. Mijn ouders waren gek op dieren, tot aan hun dood maakte er altijd wel een hond of poes deel uit van de huishouding. Het was een heel bijzondere reis. Mijn vaders doel was om zoveel mogelijk de plekken te bezoeken die hij in zijn boek beschrijft, te verifiëren of zijn herinnering klopte met de werkelijkheid en waar mogelijk foto's te maken. Tot op dat moment was het voornamelijk mijn vader die 'zijn verhaal' vertelde. Tijdens deze reis die iets meer dan een week duurde was er gelukkig ook ruimte voor mijn moeders verhaal. Zij heeft het heel zwaar gehad met aanpassen aan de verschillende situaties. Voor mijn vader was Theresienstadt, in die laatste oorlogsjaren, ongeveer een soort thuiskomen na al die tijd in Nederland geweest te zijn. De bergen, de lucht van bruinkool, de geur van de keuken. Mijn moeder vond het verschrikkelijk, al die mensen, de zolder waar zij moest verblijven en het weinige eten. Voor haar is op reis gaan daarna nooit meer een plezier geweest. Ze schoot in de stress wanneer er koffers gepakt moesten worden. Mijn vader deed dat karweitje daarom altijd voor zowel de gezinsreizen als voor zijn eigen zakenreizen. Wel bijgestaan door de uitgebreide paklijsten die mijn moeder placht te maken.

Het was bij tijden hevig samen die plekken te bezoeken waar zoveel gebeurd was. In Theresienstadt, het tegenwoordige Terezin, was nog bijna alles hetzelfde. Aan de woonkazernes was weinig veranderd, zelfs de Duitse opschriften waren nog niet overgeschilderd. Dit was ook de plek waar zij elkaar het laatst gezien hadden. Mijn moeder was zo ontroerd. Mijn vader en Adriaen waren uiterlijk kalm en zakelijk bezig met de juiste foto's te maken voor het boek. Het was ook weer een reis (zoals zo vaak in mijn leven met mijn ouders) met dubbele momenten. Mijn ouders genoten van het heerlijke Tsjechische eten. En toen wij vervolgens in Krakau logeerden om Auschwitz te bezoeken zijn wij nota bene feestelijk aangekleed, in een beeldig rococo-theater naar de musical Hello, Dolly! geweest. De enige woorden die wij meenden te begrijpen waren 'Dolly', 'Hallo' en 'Idiotka'. Dikke pret hadden wij. Hoe schrijnend was de tegenstelling met het bezoek aan Auschwitz de volgende dag.

Mijn arme moeder trok het echt niet. Mijn vader liep met ferme pas door Birkenau, uitgebreid zijn route beschrijvend van de trein via de linker gaskamer naar rechts (gelukkig) de echte douche, naar de barak waar hij buiten (in de Poolse herfst) het koude douchewater moest laten opdrogen. Het bezoek daarna aan de stenen gebouwen van kamp Auschwitz met de tentoongestelde verzamelingen koffers en andere persoonlijke bezittingen, maakte het niet beter voor haar. De volgende dag zijn mijn moeder, hondje Leah en ik rustig in het hotel gebleven. Mijn vader en Adriaen zijn andermaal naar Birkenau getogen om nog wat te onderzoeken en te fotograferen. Op de terugweg naar Nederland hebben wij zoveel mogelijk de plekken bezocht die een rol speelden in zijn persoonlijke oorlogsverhaal.

Een aantal zaken in ons huishouden werd door het herbeleven van hun beider geschiedenis, voor het eerst in mijn leven, een stuk duidelijker. Mijn moeders reis-aversie; ze was het liefste thuis, lekker in haar eigen bed met haar puzzel, sigaretje en muziek. Mijn vader liet ons in Birkenau de latrines zien en vertelde dat het niet alleen aan privacy ontbrak maar dat er ook niets, zelfs geen restje gras was om je billen mee af te vegen. Op toiletpapier werd later in huize Schwarz dan ook niet bezuinigd. Er was altijd genoeg om een behoorlijk hotel mee te bevoorraden. Hetzelfde gold voor zeep, shampoo en doucheschuim. Eten was heel belangrijk; er moest minstens drie keer per dag gegeten worden. Er werd altijd gedekt met opscheepschalen en servet of vingerdoek. Heel anders dan je slobber één keer per dag in een vieze emaille kom geserveerd te krijgen zoals in Auschwitz gebeurde. Mijn ouders hechtten niet aan bezit; je zou maar opeens moeten verkassen. Ansichtkaarten die wij als jongvolwassenen aan hen van onze vakantieadressen stuurden kregen wij zo snel mogelijk terug. Ook dat zag ik in het kader van op elk moment weg kunnen zonder persoonlijke, herkenbare zaken achter te laten. Zoals ik eerder schreef maakten zij deel uit van een hechte groep vrienden verenigd in 'de Soos'. Maar echt intieme vrienden, behalve elkaar, hadden zij niet. Ook dat zie ik nu achteraf als, zo nodig, makkelijk je boeltje op kunnen pakken. Opvallend is wel dat mijn vader, later in zijn leven, van zijn vele zakenreizen, veelal naar het toenmalig Oostblok, voor mijn moeder vaak een sieraad meenam. Niets van waarde, maar toch boeiend in het licht van wat ik eerder opmerkte 'bezitloos' door het leven gaan. Wellicht heeft dat laatste aspect te maken met mijn vaders gedachte: nu kan ik in tegenstelling tot de berooide vluchteling die in 1945 naar haar terugkeerde, wel iets voor mijn geliefde meenemen.

De lezingreizen

Mijn vader had veel talenten. Een van die talenten was niet verlegen te zijn, zijn eigen boek te promoten. Hij gaf veel en graag interviews en lezingen. In eerste instantie via Herinneringscentrum Kamp Westerbork, later meer en meer op eigen initiatief. Hij zag het als zijn plicht om zoveel mogelijk, vooral jonge mensen, zijn verhaal te vertellen opdat zij alert, wanneer nodig, de juiste keuze zouden maken. De lezingen werden steeds professioneler opgezet. Zijn verhaal werd in de loop van de tijd meer dan het boek. Hij bleef research plegen. Zo vond hij op een gegeven moment een briefwisseling van de toenmalige koningin Wilhelmina waarin zij haar beklag deed omdat de opvang voor Joodse vluchtelingen (het latere Westerbork) in eerste instantie te dicht bij Het Loo gebouwd zou worden en dat 'gaf toch geen pas'. Mijn vader liet, in zijn voordracht, zien dat de geplande locatie vele kilometers verwijderd was van haar woonstee. Hij illustreerde zijn verhaal met lichtbeelden, las gedeeltes uit zijn boek en vertelde zijn geschiedenis verder uit de losse hand.

Hij was, voor zijn leeftijd, opvallend geïnteresseerd in nieuwe technieken om zijn voordracht te illustreren en schroomde niet om, als het kon, die ook te gebruiken. Op een gegeven moment werd dat alles hem te veel. Aangezien ik tijd over had kon ik hem, in eerste instantie, incidenteel begeleiden op zijn lezingreizen. Steeds meer werd het een project van hem en mij samen. Dit was voor mij de derde keer in mijn leven dat ik de kans kreeg de verschrikkelijke impact van wat mijn ouders meegemaakt hebben, voor, tijdens en vanzelfsprekend ook na de oorlog, nog beter te bevatten. Wij zijn samen op veel bijzondere plekken geweest. Zowel in Nederland als regelmatig in Duitsland. Hij had een bijzondere kijk op die bijeenkomsten. Gedreven als hij was om voor het voetlicht te treden met zijn verhaal, kreeg hij veel voor elkaar. Wanneer hij dacht dat er meer toehoorders in de zaal pasten, dan liet hij het een en ander combineren. Wij hebben bijzondere combinaties gehad. De Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen samen met de jongeren-club van de plaatselijke gereformeerde kerk.

De hele bovenbouw van twee plaatselijke lycea in één gymzaal. Het maakte niet uit of het qua lesuur (meestal vijfenveertig minuten) niet echt handig was, hij kreeg het altijd voor elkaar. Zijn lezingen duurden gemiddeld zo'n twee uur, zonder pauze. Hij vond dat een pauze de strekking van zijn verhaal ontkrachtte. Dit alles gaf mij de kans om nog wat voor hem te betekenen. Wij waren goed op elkaar ingespeeld. Ik chauffeerde (zeker in de laatste jaren was autorijden vermoeiend voor hem) en zorgde ervoor dat hij zich om niets anders druk hoefde te maken dan een mooie lezing te geven. Het gebeurde wel dat hij kennelijk zo emotioneel in zijn verhaal zat dat hij niet op een Nederlands woord kon komen. Op een bepaald moment vertelt hij over een te vroeg geboren baby in Westerbork.

De moeder wordt direct op transport gesteld. De baby blijft achter, wordt goed verzorgd. Er moet een couveuse komen. Mijn vader zegt: 'Er moest een Brudkasten komen' dan kon ik 'couveuse' souffleren.

In zijn enthousiasme gebeurde het nog weleens dat hij zo breedsprakig was dat hij zijn hele verhaal niet kon afmaken en op een niet zo'n gelukkig moment moest stoppen. Gelukkig was er ruimte voor vragen aan het eind. Er werd altijd gevraagd: 'Wat is er van Feldmann geworden?' Dan liet hij stralend Feldmann samen met Eisenhower zien in 1945 vlak na de oorlog. Samen hebben wij bedacht dat hij om het publiek met een positief gevoel achter te laten zou eindigen met het fragment waar hij mijn moeder weer terugvindt in Eindhoven. Meestal werd er gevraagd: 'En hoe is het met Carry verdergegaan?' Als dat niet gevraagd werd kon hij zeggen: 'Jullie vragen je waarschijnlijk af hoe is het verder met Carry gegaan.' Na zijn lezing wilde hij nooit een 'nazit'. Hij wilde zo snel mogelijk naar Badhoevedorp terug om mijn moeder niet te lang alleen te laten. Hij had geen rust totdat hij weer bij haar was. Op de terugreis spraken wij over wat goed was gegaan en wat anders kon. Ik ben zeer dankbaar dat ik die kostbare, intense momenten tijdens die auto- en treinreizen met hem heb mogen beleven. En steeds weer aan het eind van zo'n vermoeiende reis was daar mijn moeder die hij met een grote glimlach omhelsde.

Madelon Schwarz